

ՅԻՂՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ¹⁾

Թ.

Ձու. Ձանձաղ գիւղը: «Աստուածախառն» աւետարան: Ազատ գիւղը. Հըննաւ լիառը. Գեօփրի քեզը. Արարսի սկզբի մասին. Աւերակ կարաւանսարա Ձորանի կամուրջը. Եւդան գիւղի հայ աղջիկների ճարպիկութիւնը. Կամրջի արձանագրութիւններ: Առասպել կամրջի մասին: Եզրակացութիւն:

Անցաւ մայիսն, եկաւ յունիսն և Արզրումի կողմից եկող ու անցնող հիւանդների թիւն օրըստօրէ սկսեց նուազել, որպիսի հանգամանք միջոց տուաւ ինձ մի քանի օրով հեռանալ Կուրաուրդանից դէպի արևմուտ՝ նորանոր տեղեր տեսնելու:

Անցայ Զիւլին, Թողի աջ կողմում Բեհասուր (Գաջաձոր) գիւղը, բարձրացայ Հոռոմ գիւղին և նորան նորից զննեցի աջ ու ձախ, յետ ու առաջ, և հեռուից պեսայ Հոռոմ գիւղը, մինչև 1830 թուականը յունարնակ, իսկ այնուհետև և այժմ քիւրդարնակ: Ապա ճանապարհի վերայ առաջս եկաւ գեղեցիկ հովտի մէջ Սանսամեր կամ Սանսամերիկ գիւղը, որ 30 թուականին բաւական թուով հայ գաղթականներ տուաւ, իսկ այժմ ունի թուրք ու հայ բնակիչներ:

Հետաքրքրական է, որ Բասենում շատ գիւղեր թէև այժմ ոչ հայարնակ, կրում են հայկական անուն, ինչպէս են Սանսամեր, Մժնկերտ, Զազ, Զանձաղ, Մառս, Պետրավանք, Եզնոց, Արտոց, Արդի, Զրասուն, Փորբիկ, Զիթահան, Գոմիկ, Կռնաուկ, Ադորան, Գաջաձոր, Հարսնաքար, Ագարակ, Իշխու, Ամբազոմ, Թորդան, Բլուր, Գնդեղի, Պատիժվան, Միատուն, Սուրբ Յոհան, Զերմուկ, Քեղվանք, Փորսող, Հայքուրդ, Դու, Սօս և այլն, որոնք, ինչպէս յետոյ կտեսնենք և մասամբ տեսանք, փոքր ինչ փոխուել են ըստ յատկութեան թուրք լեզուի: Սանսամերից հարաւ և ոչ հեռու, ճանապարհի վերայ դը-

րած է կէս թուրք կէս հայ բնակչութեամբ Զանծ լինի կամ Զան-
ձաղ, թուրքերէն Զանզաղ, ռուսերէն Զանզաք գիւղը, Սանա-
մերից հոսող առուակի վերայ: Հայերն եկած էին այստեղ
տասներկու տարի առաջ Նարման գաւառից. ունէին խիստ
չքաւոր կենցաղ, թէև թափիով գնել էին հող: Սղբա աղ ու
հացով ընդունել էին գեներալ Յովհաննէս Լազարեանին Արզ-
րում գնալու ժամանակ և ստացել էին նորանից 10 ռուբլի
նուէր:

Թուրքերի և հայերի տները նման էին ամենահասարակ
խրճիթներին, մարդկանց հազուստը թշուառ, ամէն բանի մէջ
չքաւորութիւն և ես աչքերով իզուր էի որոնում դիւղական ե-
կեղեցին, որի մասին բնակիչները յայտնեցին իսկոյն թէ դեռ
ևս եկեղեցի չունին, քահանան էլ ընդամէնը չորս ամիս է՝
որ եկել է Նարմանից, ժամասացութիւնը կատարում է իւր
խրճիթում, ուր և հաւաքւում են ծխականները փառաբանե-
նելու ամենաբարձրեալ Աստծուն: Գնացի տեսնելու քահանա-
յի ու Աստուծոյ տունը: Մտայ ներս. վառարանի (բուխարի),
ուր ամանի մէջ եփւում էր սև սուրճը, երկու կողմում սփը-
ռուած էր անկողին և սորանց մօտ խռնուել էին իւրաքանչիւ-
րի գառնուկները, մերթ իրար հրելով, մերթ բարձրանալով
կալի կամներին, սայլի և նորա ակներին վերայ, որոնք միւս տե-
սակ տեսակ տնային կահ կարասիքների հետ խառն ի խուռն
դարսուած էին այդ թշուառ խրճիթում:

Այդ միջոցին մօտեցաւ ինձ քրդի հին շորերով մի մարդ
և ողջունեց ինձ. «բարի ողջոյն» խօսքերով, որից ես եղբակաց-
րի, որ նա քահանան է, Աստուծոյ փոխանորդը: Իմ հարցին
թէ ժամասացութիւնը ո՞ր սենեակումն է կատարւում, փոխա-
նորդը ցոյց տուաւ սոյն սենեակը ու նորա անկիւնում կախած
սուրբ Աստուածամօր պատկերը: Հին գերեզմանատնում եղած
է եկեղեցի, այժմ բոլորովին աւերակ:

Շարունակեցի ճանապարհս և հասայ Արդոս գիւղը Սա-
նամերի առուակի և միւս առուակի միացման տեղը: Բնակիչ-
ները հայեր են: Առաջուց լսել էի, որ այս գիւղում կայ, ամ-
բողջ Բանինի հայ ժողովրդին յայտնի, մի խիստ զօրաւոր ա-
ւետարան Աստուածախառն անունով, որին ամեն կողմից
ուխտ են գալիս հաւատացեալները: Որովհետև աւետարանը ե-
կեղեցում չէր, այլ երկու եղբարց Գրիգոր և Պօղոս Պետրո-
սեանների մասնաւոր սեպականութիւն էր, ուստի ես դիմե-

ցի ուղղակի ուխտատեղին, ինչ ընդունեցին իբրև ուխտաւոր, սակայն կասկածով, ըստ որում հետո կային ոռու կազակներ: Բերին աւետարանը փաթաթած մետաքսեայ թաշկինակների մէջ: Փոքր ինչ դժգոհութեամբ եղբայրները համաձայնեցին բանալ աւետարանը, որ ուզում էի անպատճառ տեսնել: Ինը մետաքսէ թաշկինակից ազատուած Աստուածախառն աւետարանը գրչագիր էր, թղթի և ոչ մագաղաթի վերայ գրած Հիզան քաղաքում, երկար ու ձիգ յիշատակարանով, բայց ջրնջուած, անորոշելի թուականով:

Թողնելով հարաւում Մառա կամ թուրքերէն Զարս և Խորասան գիւղերը, ես թեքուեցի արևմուտ և շտապում էի Ազափ, ուր բնակւում էր Բասենի գաւառապետ ինչ քաջածանօթ Թադէոս Տիգրանեանը: Ազափն առաջ եղել է հայաբնակ իսկ այժմ է թրքաբնակ: Հայոց եկեղեցին վաղուց արդէն քանդուել՝ անհետացել է, իսկ գերեզմանատան տապանաքարերը կամաց կամաց անհետանում են շինութիւնների վերայ:

Թադէոս Տիգրանեանի (այժմ հանգուցեալ) սեղանն առատութեամբ բացւում էր ամենայն օր Ազափում եղած բոլոր ծառայողների առաջ, որ բազմաթիւ չէին: Մասնակիցներն էին քարտուղարը, նորա օպնականը և երկու զինուորական ոռու աստիճանաւորներ, որոնցից մինը, յիշում եմ, իւրաքանչիւր ճաշին, չբաշտակելով հիւրասէր տանտիրոջից, շարունակ ծաղրում էր հայոց երգերի եղանակն ու յայտնում էր իւր ատելութիւնը տեղական գիւղաբնակ հայերի դէմ, որոնք չէին կատարում աստիճանաւորի որևէ ցանկութիւնը: Օրինակ, նա խիստ դժգոհ էր, որ մի հայ գիւղացի չէ տուել աստիճանաւորին նորա առաջարկած գնով մի փոքրիկ գորգ (խալիչա) և երբ Թադէոս Տիգրանեանը նկատեց, թէ ինչի անպատճառ ձեր առաջարկած պակաս գնովը տար, աստիճանաւորը զայրացած պատասխանեց.

—Նորա համար պէտք է տար, մինչև անգամ պէտք է ընծայէր, որ մենք նորանց բարեբախտներն ենք, եկել ենք մեր արիւնը թափելու և նորանց, այսինքն Թիւրքիայի բոլոր քրիստոնեաներին թուրքի լծից ազատելու... այս պատերազմը քրիստոնեաների համար է:

—Այո, այս պատերազմը քրիստոնեաների համար է, բայց եւրոպական մասի քրիստոնեաների համար է... նկատեց Տիգրանեանը և հանաքով շարունակեց, թէ ոչ ես եմ թափել

իմ արիւնքը և ոչ դուք, պարոն Բաշենակ (այդպէս էր աստիճանաւորի անունը) ըստ որում ևս՝ իբրև գաւառապետ, իսկ դուք՝ իբրև զօրքի պաշար պահող երբէք չենք եղել պատերազմի կրակի մէջ ու իրաւունք չունենք մեզ վերագրելու ուրիշ թափած արիւնք, ուստի գնացէք ու աւելի բարձր գնով գնեցէք ձեր հաւանած գորգը...

Իրկու օրից յետոյ հրաժեշտ տուի Տիգրանեանին և գնացի դէպի Հասանդալայի կողմերը։ Ազափից, որ նոյն է և Ազափ քէօյ, ճանապարհը դէպի արևմուտ մօտենում է Արաքս գետի ձախ ափին և այդ ափով գնում է 7—8 վերստ հայաքնակ Քեօփրի քէօյ գիւղը (Կամըջագիւղ)։ Այստեղ ես նորից տեսայ Հայաստանի այդ սիրելի գետն՝ իւր ոլորուն կոհակներով, որին չորս տալի շարունակ տեսնում էի Մասիս լեռան ստորոտից մինչև Օրդուբաթ գիւղաքաղաքը և ապա 1885 թուից, իննը տարուայ ընթացքում տեսայ Մուղանի լայնատարած դաշտի վերայ՝ Բագուի նահանգում։ Նորա երկու ափունքն ևս, Ազուփ քէօյից մինչև Քեօփրի քէօյ, ծածկուած էին արօտներով և արտերով։

Ձը հասած յիշեալ գիւղը, առաջա եկաւ բարձր լեռնագօտի, որ հիւսիսից հարաւ ձգուելով բոլորովին մօտենում է Արաքսի ձախ ափին, թողնելով արանքում մի տարածութիւն միայն ճանապարհի համար։ Լեռը տեղացի թուրքերը կոչում են Սալի դաղա (հայր Սալի) դաղի, մի թրքական սուրբ անձնաւորութիւն, որի գերեզմանը լեռան վրայ է, ուր կայ և մի այր։ Իսկ տեղական հայերը անուանում են *Հըննառ*, չգիտեմ որ տեղից ծագած. Հայր Ալիշանն արտասանում է *Հըմնար*¹⁾։

Լեռան արևմտեան ստորոտում, դաշտ տեղի վերայ դրած է զուտ հայաքնակ Քեօփրի քէօյը, ուր 10 տարի ինձանից յետոյ, այն է 1888 թուի նոյեմբերի 2 ին հանդիպելով պ. Լևոն Սարգսեանցը, բաւականին տեղեկութիւն է տալի բնակչութեան զրուցեան (մասին²⁾)։ Գիւղը դրուած է այնպիսի մի նշանաւոր տեղ, որ եթէ իշխող ազգութեան ձրիակերութիւնը չլինի, կարող էր տնտեսապէս շուտ զարգանալ։ Արդրումից եկող ճանապարհըն այստեղ երկուսի է բաժանւում, Արաքսի աջ ու ձախ ափերով, երկուսն էլ շատ բանուկ կարաւանների երթնեկութեամբ, ուստի յայտնի է թէ ինչպիսի առև տուր կարող էր

¹⁾ Այրարատ էջ 24. ²⁾ Այց թիւրք. Հայ. էջ 80—84.

լինել երթևեկութեան միջոցին:

Գիւղի արևելեան կողմում, գերեզմանատան մէջ, հանգուցեալ քահանաների տապանաքարերի վերայ նկարած են խաչ, նշխար և բուրվառ, այն ինչ մի քանի աշխարհականների քարերի վրայ կարելի է նկատել սազ կամ ջուր հանելու համար թոկ կապած փոքր դոյլ. որ թուրքերէն կոչուած է դօլա: Գերեզմանատան կողքին երևում էին լայնարձակ փորուածներ, որոնց մէջ ամփոփուած էին հիւանդութիւնից մեռած ռուս զինուորների մարմինները:

Քեօփրի քէօլ կարծես դրուած է հին աւերակների վերայ, հողի հաստ շերտերի տակ թաղուած, ըստ որում նորան շրջապատող արտերի մէջ, հողի տակից շարունակ դուրս են գալի կճուճներ, թոնդիրներ, մեծ սրբատաշ քարեր և այլն: Եթէ լինի այդ տեղ գիտնական հետախուզութիւն, գուցէ աւելի իրեղէններ գտնուին և ճշտութեամբ որոշուի Վաղարշաւանի տեղը:

Գիւղից ոչ հեռի, Հըննաուի և Արաքսի անցքի բերանին մօտ՝ շինուած էին 1877 թուին թնդանօթների տեղ և երկայն փոսեր (տրանշէյներ), սակայն նոքա թուրքերի կողմից մնացել էին անգործադրելի ռուսաց արշաւանքի դէմ:

Քեօփրի քէօլի դէմ, դէպի հարաւ, Արաքս գետի վերայ և նորա լայնութեամբ, ձգուած է մի հոյակապ քարաշէն կամուրջ, նշանաւոր *Չօքան քեօրփիլն* և նորա հիւսիսային ծայրի մօտ դեռ ևս երևում են հին կարաւանսարայի աւերակները. սակայն նախ քան սորանց վերայ խօսելը՝ կամենում եմ երկու բառ արտասանել առաջս հոսող գետերի մասին:

Չօքան քեօրփի կամրջից անմիջապէս վերն երկու գետ, մինը արևմուտքից, Հասան դալայի կողմից, որ և կոչուում է Հասան դալայ չայ, միւսը հարաւից, համարեա ուղղահայեաց առաջինին, որ և կոչուում է տեղացիներից *Բիլն գեօլ*, միանալով մտնում են Չօքանի կամրջի տակ և այդ տեղից արդէն կոչուում են Արաքս կամ Արազ: Սորան համաձայն է 1877 թուին Բեռլինում հրատարակուած Կիպերտի աշխարհագրական քարտէսը այն տարբերութեամբ, որ Բիլնգեօլը սկզբնւրում կոչուում է սոյն անունով, իսկ դաշտավայր մասում *Բասն-սուլ*, այն ինչ Հասան Կալա չայ կոչուում է ուղղակի Կալասու: Արաքս կոչումն սկսւում է կամրջից:

Շայր Ալիշանը «Այրարատին» աւելացրած հայերէն քար-

տիսում ընդունել է Բինգետը նախկին Մուրց գետի փոխարէն, իսկ Հասան դալի գետը Արաքսի փոխարէն: Այդպէս էլ յիշատակում է նա իւր նկարագրութեան մէջ Այրարատի շրջորդ երեսում, բայց նոյն գրքի 21 երեսում, արտագրելով հայր Ներսէս Սարգիսեանի նկարագրութիւնը Հասան դալայ քաղաքի դիրքի մասին, յակամայից հակասում է երկար կրկնելով հայր Սարգսեանի կարծիքը, թէ Վէ անդ (Հասանկլայ) և ստորերկրեայ ճանապարհ ի վերուստ մինչև ցեղը Մուրց գետոյ, որ անընդմիջաբար առ բերդիւն անցանէ: Ուրեմն եթէ Հայր Ալիշանի որոշմամբ Մուրցը այժմեան Բինգետն է, Հասանդալայի բերդի ստորերկրեայ ճանապարհը չէր կարող հասնել Մուրցի եզրը, որ Հասանդալայից ճանապարհը հեռու է առնուազն 15 վերստ: Այն ինչ յիշեալ ճանապարհը հասնում է Հասանդալայ գետին, որ նոյնն է և Արաքսը (Ալիշան):

Եթէ Զօբանի կամրջի մօտից նայէք երկու գետերի վերայ, կտեսնէք որ Հասանդալայի գետը կամ Հ. Ալիշանի Արաքսը, մի անշան վտակ է երևում հսկայական Բինգետի առաջ և դուցէ այդ հսկայութիւնն է պատճառն, որ Արաքս գետի ամբողջ երկարութեամբ ցրուած ամեն տեսակ ազգաբնակութիւններն էլ ընդունում են որ Բինգետը Արաքսի սկիզբն է, որ Արաքսն սկսւում է Բինգետ դաղից և ժողովրդական երգերի մէջ, իսկ հայ կանայք Վանգիւլումի» մէջ կրկնում են.

Արազ, Արազ, խան Արազ,

Բինգետդան կալխան Արազ.

Արաքսի և Բինգետի խառնուրդի անկիւնում, կամրջի մօտ, երկու գետի էլ աջ ափերից տարածւում է ընդարձակ հարթ տափարակ, ուր, տարին մի անգամ, վարդավառի տօնին, Բասենի մօտիկ գիւղերի հայ բնակիչները, մեծ և փոքր, երկու սեռի էլ մարդիկ, հաւաքւում են, զբօսնում են, երգում են, պար են բռնում, մենամարտութեան և ձիարշաւի տեսարան են բանում և այլն:

Այժմ դիմեմ հնութիւններին: Զօբանի կամրջի հիւսիսային ծայրից քիչ վերև, արևմուտ, Հասանդալայի գետի ձախ ափի վերայ երևում են հին հոյակապ սրբատաշ քարակառոյց կալաւանսարայի աւերակները, որոնցից երևում է, որ շինութիւնն եղել է մեծ և ընդարձակ, լիովին յարմար ճանապարհորդների և կալաւանների իջևանելու համար: Ձևն այնպէս է, որպիսին քանիցս տեսած եմ Սրեանի նահանգի զանազան կէտե-

րում և մանաւանդ Դարալագեագում¹⁾։ Ոմանց կարծիքով սոյն կարաւանսարայն մնացորդ է Վաղարշաւան քաղաքի, որ հիմնեց այդտեղ, Երասխ և Մուրց գետերի խառնուրդում երկրորդ դարու վերջում, հայոց թագաւոր Վաղարշը, Տրդատ թագաւորի պապը։ Կարծողները հիմնւում են այն հանգամանքի վերայ, որ Խորենացին պատմում է թէ Վաղարշն է յիշատակ իւր ծննդեան այդ տեղում, ուր Երասխն ու Մուրցը խառնւում են իրար, շինել է մեծ աւան և իր անուամբ կոչել է նորան Վաղարշաւան²⁾։

Վաղարշաւանը գոյութիւն է ունեցել նաեւ տասնամէկերորդ դարի կիսում, երբ 1046—7 թուին Սելջուկեան թուրքերն աւերել են այդ մեծ դաստակերտը։³⁾

Արդարև եղել է այդ տեղ մի դաստակերտ Վաղարշաւան անունով, որից ոչ մի մնացորդ գետնի երեսին չէ երևում, իսկ հողակուտի տակ հետախուզութիւն եղած չէ, որը գուցէ լոյս աշխարհ հանէր Վաղարշաւանի հիմքը, ինչպէս այժմ արտերում գտնում են կճուճներ, թոնդիւրներ և այլն։ Եւ ես ոչ մի հիմք չեմ գտնում կապել ներկայ աւերակ կարաւանսարայն Վաղարշի շինած աւանի հետ և ենթադրում եմ, որ նա շինուած է միւս, իւր նման կարաւանսարաների հետ, որոնք ցրուած են Նրեանի նահանգում։

Բայց աւելի հոյակապ և աւելի հրաշակերտ շինութիւնն այստեղ՝ Քեփրի քէօյի կամ Չօրանի կամուրջն է, որ հիւսիսից հագաւ ձգուած է բուն Արաքսի վերայ, ուր սորանից սակաւ վերև, խառնւում են Բինգեօյն ու Հասանլուլլի գետը։ Իմ հաշուելով, նրա երկարութիւնն է 250 և լայնութիւնը 12 քայլ։ Ունի եօթն անհաւասար սրանկիւն կամարակապ աչքեր, որոնցից հիւսիսային ծայրի առաջինը և հարաւային աջափնեայ ծայրի վերջին երկուսը համեմատաբար փոքր են և ցածր, այն ինչ երկրորդը, երրորդը, չորրորդը եւ հինգերորդը աչքերը, հաշուելով հիւսիսից, ձախ ափից, միմեանց հաւասար են, մեծ են և շատ բարձր։ Հիւսիսային առաջին կամարը քանդուած է

¹⁾ Բաղբերունի, Ճանապարհորդական նկատողութիւնք. գլ. ԻԵ. Փորձ, 1879 թ. յունվար.

²⁾ Խորենացի. պատմութիւն Հայոց. գիրք երկրորդ. ԿԵ էջ 215 (Տփիսիս)։

³⁾ Հ. Ալիշան, Այրարատ. էջ. 25

և ապա վարկաբարձի կարկատած, այնպէս որ այդ կամարի աչքն ուղղակի կրաշաղախ պուտով լցրած է: Սորա մասին Հայր Ալիշանը (Այրարատ) պատմում է, որ Խուս-Օսմանեան երկրորդ պատերազմի ժամանակ, 1854 թուին, թուրքերը դիտմամբ բանդել են կամրջի մասն, որպէս զի դորանով արգելք դնեն ռուսաց արշաւանքին դէպի Կարին, և թէև Կարնոյ Հաֆըզ փաշան հրամայել է կարկատել մերձակայ կարաւանաբայի կոփածոյ քարերով, բայց 13 տարուց յետոյ, Ալիշանի ասելով, նորից քանդուել է և ապա փայտեղէն նիւթով կարկատուել: Իմ այցելութեան ժամանակ ես ոչ մի տեսակ փայտեղէն չիտուեցի չտեսայ, բացի քարեղէնից:

Իւրաքանչիւր կամարասիւնի արևելեան և արևմտեան ճակատները փակուած են բարձր բուրգերով, արևելեան կողմինը կիսաբոլոր ձևի, արևմտեանը, ուր ջրի հոսանքն անմիջապէս զարկում է, սուր կողքով են. թուով բուրգերն, որ անշուշտ կամուրջն ամուր և անսասան պահելու նպատակով են, տաւնվեց են, ութն արևելեան և ութն՝ արևմտեան կողմը: Բուրգերը զարդարուած են երեք ծաղկահիւս դօտիններով:

Կարելոյն չափ աշխատեցի անձամբ և հարցումիորձով դըտունել կամրջի շինութեան մէջ որևէ սենեակ, բայց անյաջող: Իսկ Հ. Ալիշանը (Այրարատ) պնդում է, որ հարաւային ծայրի երրորդ կամարում սենեակ մի է փոքրիկ դրամբ և փոքրագոյն լուսամտիւ և համարի կայան պահապանին: Կամրջի երկու կողքն էլ, նորա ամրողջ երկարութեամբ պատը բարձրանում է մօտ մի և կէս արշին՝ ճանապարհորդների ապահովութեան համար:

Բայց կան յանդուգն վստահներ, որոնք արհամարհում են այդ ապահովութեան պատնէշը և ամենայն ճարպիկութեամբ անվախ վազում են նորա վերայ: Այսպիսի մի օրինակ ես տեսայ աչքովս, երբ կամրջի վերայ կանգնածս ժամանակ, մի խումբ գիւղացի տղամարդիկ, կանաչ և աղջկունք ու տղայք, սայլերի վերայ նոր քաղած բոխ բարձած, եկան Հըննաու սարից: Հէնց կամրջին հասած 14—15 տարեկան աղջկունք, մինչև հինգ հոգի, բարձրացան արևելեան կողմի պատի վերայ և միմեանց յետևից վազեցին մինչև կամրջի հարաւային ծայրը: Սա հիացայ նորանց ճարպիկութեան և վստահութեան վրայ, բայց անից սարսափում էի, թէ մի թեթև սխալմունք, մի անյաջող քայլ, մի պատահական սայթաք կարող էր տանել աղջ-

կանց մինին կամ միւսին այդ տհաճի բարձրութիւնից դէպի Արաքսի պղտոր ջրերի անդունդը:

Այդպէս մտածում էի ես միայն, իսկ աղջկանց ծնողներն, առանց թոյլ անգամ արգելելու, սառնութեամբ նայում էին նորանց վերայ, իբրեւ մի շատ սովոր երևոյթի վերայ: Ես էլ իմ վստահութիւնս փորձելու համար մօտեցայ պատին, վայր նստեցի, և գետի կատաղի ալիքների հոսանքից աչքերս շաղուկելով, իսկոյն յետ քաշուեցի: Զգացի իմ փոքրոգութիւնը մի որեւ նաղանցի հայ աղջկանց առաջ: Այդ խումբը հայեր էին Նաղան գիւղից, ոչ այնքան հեռու Արաքսի աջ ափից:

Կամրջի քարերը կարմիր են և փոքր մասը սակաւ կապոյտ, բոլորը նուրբ սրբատաշ. թեթեւ հայեացքով կարելի է որոշել որ հին հիմքի վերայ եղել է սակաւ նորոգութիւն շինութեան: Տեղ տեղ քարերի վերայ նկարած հն նետ և աղեղ, կամ խաչեր և կամ հայերէն Ա տառի նման նշան:

Կամրջի արեւելեան (ոչ արեւմտեան—Ալիշան) կողքի տրեւեալ ճակատի վերայ, կամարներից վեր, կան *երծք* (ոչ երկու—Ալիշան) արձանագրութիւն, երկուսը արաբական կամ գուցէ թրքական լեզուով, ինձ անհասկանալի, իսկ երկրորդ հայերէն լեզուով: Նրեքն էլ կամրջի վերի, այսինքն նորոգած մասումն են և երբ երկու արաբականը տմրոջ մնացել են, ընդհակառակը, հայկականը ջնջուած է և կարծես դիտմամբ, մուրճի հարուածով, որից պարզ կարելի է կարգաւ ճորոգեցաւ բառը. կամրջի հարաւային ծայրի արեւմտեան ճակատի ստորին մասում, այն է հին շինուածի մէջ, հագուցած է մեծ, լիկած քար արձանագրութեան համար, բայց առանց արձանագրութեան, գուցէ մաշուած:

Այսպէս ուրեմն անյայտ է մնում հոյակապ կամրջի ոչ միայն նախկին հիմնարկութեան, այլ և վերանորոգութեան թուականն ու հանգամանքը. ո՞վ է շինել և շինել տուել, երբ է շինուել կամ նորոգուել, մնում է անյայտ. Հայր Ալիշանի ասելով, ոմանք վերագրում են Պարսից թագաւոր Դարեհ Վըշտասպին, 500 տարի Քրիստոսից առաջ, ոմանք յատկացնում են Վաղարշ հայոց թագաւորին երկրորդ դարու վերջում և այլք Արաբներին: Բայց ով և լինէր հրաշակերտ շինութեան կառուցանողն, արժանի էր հոյակապ մահարձանի, չգի յաղթողագոյն գտեալ քան գտիեգերակալ Հռովմայեցիս՝ Ըծադիր եղել լծընկեց ալեացն: Հայր Ալիշանն այս ուժեղ բառերով երևի ակ-

նարկում է Վիրգիլիոսի բանաստեղծական արտայայտութեան, որ Նրասխն անհանդուրժող է կամըջի:

Յայտնի է, որ իւրաքանչիւր մի նշանաւոր հին շինութիւն, լինի նա վանք, կարաւանսարայ, բերդ, կամուրջ և այլն կամ մի որ և է նշանաւոր տեղ, ունի իւր առասպելական պատմութիւնը: Յիշենք Անի քաղաքում հովուի եկեղեցին, Աղստե դետի ձորում Կրգ-կալա, աղջկաբերդն, որ Աշոտ երկաթին են յատկացնում, Շամախու մօտ Խնուստի գիւղի բերդը, որ նոյն պէս Կրգ-կալասի է կոչւում, նոյն Շամախու գաւառում Մաղարախանայ բլուրն, որի գագաթին շինած է այժմ Մարիկկա ռուսական գիւղը, ութ վերստ սօրանից հեռու Կրգ-մէյլան (աղջկայ ասպարէզ) հարթավայրն, ուր այժմ Աստրախանկայ ռուսական գիւղն է և առաջինում նաղարայ էին նուազում, երբ երկրորդում թագաւորազն աղջիկը ձիարշաւ ջիւրիթ էր խաղում և այլն և այլն:

Սոյնպիսի առասպելական պատմութիւն ունի նաև Քեօփրի քէօյի կամուրջն, որի մասին, ութսունական թուականին, կարծեօք Նոր Դար լրագրում մի ընդարձակ յօդուած լոյս տեսաւ: Բայց ես այստեղ կպատմեմ այն, ինչ որ ինքս եմ լսել իւր տեղում: Քեօփրի քէօյում և Թորդանում:

Ամենահին ժամանակներում Քեօփրի քէօյում բնակւում էր մի աղքատ այրի կին իւր միակ որդու հետ, որ հովուութիւն էր անում: Մի աներեոյթ ձիաւոր առնելով այդ հովուին՝ իջեցնում է անյայտ երկրում իշխանազն օրիորդի մօտ, որ նորա ցնցոտիների փոխարէն հագցնում է հարսանեաց թանկագին հանդերձ: Առաւօտեան արշալոյսին աներեոյթ ձիաւորը հովուին հարսանեաց շորերում նորից իջեցնում է իւր գիւղում: Քեօփրի քէօյում, Հովուին այդ գիւթական ճանապարհորդութիւնը թւում էր մի հրաշալի երազ: Բայց իրականութիւնը ցոյց տուաւ որ նա, որքան էլ կաշկանդուած լինէր երջանիկ վայրկեանի յիշողութեամբ, այնուամենայնիւ հովիւ էր, ուստի նորից հագաւ ցնցոտիներ և հօտը քշեց դէպի Հըննաուի լանջերի արօտատեղերը: Անցաւ ժամանակ և իշխանազն օրիորդի լոյս աշխարհէլած մանուկն օրօրոցի մէջ անդադար լալիս էր և հնար չկար մի ըսպէս անգամ նորա ձայնը կտրելու: Օրիորդին խորհուրդ են տալիս գնալ աշխարհից աշխարհ և որոնել մանկան հօբը: Բայց ինչպէս: Ահա առնելով մեծ հարստութիւն և մանկանը գալիս է օրիորդը Քեօփրի քէօյ, շինում է կարաւանսարայն ու

բնակում է մէջը: Տեսնելով երկու գետերի խառնուրդն, հզարակացնում է օրիորդն, որ եթէ այդտեղ կանգնացնէ կամուրջ, երթեկները շատ կլինին և գուցէ նորանց մէջ գտնի մանկան հօրը: Ոչ օրիորդի մտքովն է անցնում, որ մանկան հայր հովիւն ամեն օր Հըննառի լանջերի բարձրութիւնից զարմացմամբ գննում է կարաւանսարայի հոյակապ շինութիւնը և ոչ հովիւն է հասկանում, որ իւր գիւղին կպած կարաւանսարայի բնակիչ չքնաղ օտարուհին իւր հարազատն է:

Հիմնարկւում է կամուրջը, ժողովում են շատ մշակներ շինութիւնը յառաջ տանելու և բացի այդ, իւրաքանչիւրին նորանցից մի օր յանձնում էր օրօրել երիտաչին: Մշակների թրւում լինում էր և Քեօփրի քէօյցի հովիւը: Մշակներից մինի ձեռքում լակկան մանուկը յանկարծ կտրում է լացը: Ազնուազարմ մայրը միւս օրն էլ նոյն մշակին է յանձնում օրօրելու, որի ժամանակ մանուկը կրկին լուում է: Այսպէս շարունակում է մի քանի օր: Օրիորդը մշակին հրաւիրում է իւր տուն, բայց դեռ ևս ոչ մի խօսք չէ բանում:

Այդ մշակը Քեօփրի քէօյցի հովիւն էր, որ մի օր, չլացած օրիորդի հարուստ և չքեղ կենցաղավարութիւնից, մտաբերում է, որ ինքն ունի թանկագին շորեր, իւր համար անպէտք և որ կարելի էր մի քանի գումարով ծախել օրիորդի վերայ. ուստի հովիւն իւր մօր ձեռքով առաջարկում է օրիորդին գնել հանդերձը, որ տեսնելուն պէս իսկոյն մատը կծում է... Ի վերջոյ ճանաչելով հովուին, օրիորդն ամուսնանում է նորա վերայ, երկու ամուսինները հասնում են բաղտաւորութեան և միասին շարունակում են կամրջի շինութիւնը մինչ ցաւարտ, որ և կոչուեց *Չորանի կամուրջ*:

Տեսնում էք, թէ ժողովրդի վառ երևակայութիւնն ինչպիսի բանահիւսական ձև է տուել կամրջի անյայտ պատմութեանը: Նա տեսնելով իւր առաջ մի հրաշակերտ շինութիւն, անպատճառ աշխատում է իմանալ նորա ծագումն և երբ վերաստուգութիւն չունի, գոհանում է իւր երևակայական բացատրութեամբ, կապելով կամուրջը մի ինչ որ ազնուազարմ օրիորդի և աղքատ հովուի հետ:

Վաղարշ թագաւորի այդ տեղ իւր անունով մի աւան հիմնելն էլ Խորենացին համարում է մի դէպք, մի պատահական գործ, որովհետև իբրև թէ նորա մայրը ձմերոց գնալու ժամանակ դէպի Արարատեան դաշտը, յանկարծ ճանապարհի մէջ-

ուր Երասխն ու Մուրցը խառնուում են իրար, երկանց մէջ լոյս աշխարհ է բերում մանուկ Վաղարշին, որ յետոյ, ի յիշատակ այս դէպքի, հէնց իւր ծննդեան տեղում հիմնում է աւան և կոչում է նորան իւր անունով Վաղարշաւան։ Հետեալաբար, եթէ նորա ծնունդը տեղի չունենար այդ կէտում, Վաղարշաւանը չէր կարող հիմնուել։

Սակայն այդ բոլոր պատմութեանքը չունեն մեծակշիռ նշանակութիւն։ Ճշմարտութիւնը, հաւանականօրէն, այն է որ այդ կէտը, Մուրցի և Երասխի կամ Բինգեօլի և Հասանդալայ գետերի խառնուրդն ամենակարևոր հաղորդակցական նշանակութիւն է ունեցել ամենահին ժամանակներում, ունի և մեր ժամանակ։ Ճանապարհը Կարին քաղաքի վրայով դէպի Արա-րատ և դէպի Պարսկաստան՝ անցնելիս է եղել Արաքսի հոսանքի երկու փեղերովն ևս։ Ուստի կարևորութիւնն անհրաժեշտ էր համարում դիւրացնել այդտեղ հաղորդակցութեան միջոցը ստեղծելով մի կամուրջ Արաքսի վերայ։

Ուրեմն հաւանական է, որ հեռատես Վաղարշն այս նը-պատակի համար լինի հիմնած իւր աւանը և գուցէ թէ կա-մուրջն էլ հիմնած լինի նա, որ յետոյ ենթարկուած է վերա-նորոգութեան։ Հ. Գ. Ալիշանն ընդունում է. որ Վաղարշն այդ կետն ընտրել է պետութեան ղգուչութեան համար, այլ և իբրև արքունի ճանապարհի ըաժտուն։ Հ. Ալիշանը հաստա-տում է ևսթներորդ դարու պատմիչ Սէրիոսի վկայութեամբ. որ Բոլորապաճակ կոչուած տեղը, Երասխայ և Մուրցի խառ-նուրդում անշուշտ Քեօփրի քէօյի մօտն էր և որ Բոլորապա-հակը յիշատակւում է Ֆլորենտիոյ վաճառականութեան խրա-տագրի մէջ, 1335 թուին, որ կարաւանների ճանապարհի տե-ղագրութիւնն է Կիլիկիոյ Այաս քաղաքից մինչև Ատրպատկա-նի Դավրեթն և որ Կարինից ու Բաղանիքից (Հասանդալայ) յետոյ յիշում է Bolorbecche (Պոլորբէքէ) որ նոյն է Բոլորապահակն։ Նոյնը յիշատակում են ԺԹ դարու սկզբումն երկու Ֆրանսիա-ցի ճանապարհորդ Բոթուռ և Ժորես։ Ուրեմն այս տեղ, Երաս-խի անցքում, Վաղարշի կամ նորա նախնիքների կողմից պա-հակների տեղ էր նշանակուած ճանապարհորդների ապահովու-թեան, արքունական բաժի և զինուորական տեսչութեան համար։ ¹⁾

Վերջացնելով Չորանի կամուրջի զննութիւնն ես թեքուեցի դէպի հարաւ և գնացի Թորդան գիւղը։

¹⁾ Այրարատ, էջ 25.